

A NEMZETI SZÍNEK ÉS A „FORRADALMI KRÍZIS” A piros-fehér-zöld 1848 táján

DOI 10.35402/kek.2025.3.2

Absztrakt¹

A dolgozat – a több okból krízisnek tekintett – szabadságharc gazdag írott forrásaiban (egodokumentumokban és sajtótermékekben) a nemzeti színek használatára kérdez rá, végigkövetve a trikolorra való utalások előfordulását a digitális adatbázisokban az 1810-es évektől kezdve 1849-ig. E szövegek feldolgozása révén ugyanakkor csak bizonyos kérdésekre lehet relevánsan felelni, illetve forráskritika is szükséges az így nyert adatok helyes értelmezéséhez. A kulcsszavas keresés révén végigbongészott források a „nemzeti színek”, a „háromszín”, a „tricolor” stb. használatáról elsősorban azt mutatják meg, hogy legkorábban az alkalmi díszítések, ünnepi fények lehettek piros-fehér-zöldek, majd egyes építmények, vagy még inkább épülettartozékok (pl. korlátok) kaptak nemzeti színű festést, a trikolór mind gyakoribb alkalmazása végül e jelkép üzleti célú felhasználását is magával vonta. A nagy változásokkal és válsággal járó 1848/49-es időszakban a nemzeti színek felbukkantak a viselet részeként, harci cselekményeknél, szimbolikus térfoglalásoknál, de lejegyezték feltűnésüket személyes tárgyakon, illetve szokatlan helyzetekben/helyeken is. A kokárdák alkalmazása ugyanakkor további kutatást igényel, mivel a vizsgált források keveset árulnak el az alsó társadalmi rétegek e jelképhez való viszonyáról.

Kulcsszavak: szimbólumhasználat, társadalomtudományi korpuszkutatás, kultúrtörténet

The Hungarian national colours and the “revolutionary crisis”.

The red-white-green around 1848

Abstract

The paper studies the use of the colours of the Hungarian flag in the abundant written sources (autobiographical writings and press) of the Hungarian Revolution and War of Independence of 1848–1849,

tracing the occurrence of references to the tricolour in digital databases from the 1810s to 1849. However, only a few questions can be answered in a relevant way by processing these texts, and source criticism is required to correctly interpret the data obtained. The sources consulted through keyword search on the use of Hungarian expressions meaning “national colours” and “tricolour” etc., show that the earliest use of red, white and green was for occasional decorations and festive lights, that certain buildings or, more precisely, building accessories (e.g. railings) were painted in the national colours, and that the increasing use of the tricolour eventually led to the commercial use of this symbol. In the years of the revolution and war of independence (1848–1849), a period of great change and crisis, the national colours appeared as part of clothing, in combat, in appropriation of symbolic space, but also on personal objects and in unusual situations and places. The use of cockades – tricolour ribbons that became the symbol of Hungarian Revolution and War of Independence – however, requires further research, as the sources studied reveal little about the relationship of the lower classes to this symbol.

Keywords: symbol use, corpus research in social sciences, culture history

Egy nép életében sokféle krízishelyzet állhat elő. Krízist okozhatnak a klasszikus természeti katasztrófák: a földrengések és az árvizek, melyek közül inkább utóbbiak jellemzőek a Kárpát-medencére. Történelmünk egyik legismertebb árvize: a pesti nagy árvíz, dátumra pontosan 10 évvel „a forradalmi emberár” előtt, 1838. március 15-én érte el pusztításának tetőpontját (Debreczeni – Droppán 2013:11). Hazánkra „a hosszú 19. század” első felében éhínségek, háborúk, járványok egyaránt jellemzőek, de a legtöbb áldozatot a rossz időjárás következtében kialakuló éhínségek követelték. A 19. század legsúlyosabb demográfiai válsággal járó ilyen időszaka az 1815 és 1817 közé esett, ekkortájt a hiányzó termés miatt legalább ötvenezer ember halt éhen. 1846-ban is szűkös volt a termés, de az emiatt Észak-Magyarországon kialakuló éhínség „a javuló megyei gondoskodásnak köszönhetően már nem járt ilyen katasztrófával” (Fónagy – Dobszay 2001:358). Nagyobb emberveszteségek írhatók az

¹ A tanulmány a NKFIH „OTKA” Posztdoktori Kiválósági Programjának támogatásával készült (OTKA 2022 PD 148865).

1831-től kezdődő és a század végéig hullámokban vissza-visszatérő kolera számlájára. Bár a történeti könyvek nagy része a legsúlyosabb pandémiának, az első 1831-es „nagy kolerajárványt” tünteti fel, Fazekas Csaba szerint a kolera a szabadságharc idején nagyságrendileg legalább annyi áldozatot követelt, mint az 1831. évi járvány (Fazekas 2022:88). A 48-as idők társadalmi feszültségeket okozó tényezői között tehát ott találjuk mind az 1845–1846-os évek rossz terméseredményeit, mind a két hullámban (1848. október–novemberi, illetve 1849. június–júliusi csúcspontokkal) megérkező kolerát, amely a magyar és a cári haderőben is jelentős károkat okozott. Egy korabeli naplófeljegyzés szerint vidéken azt „beszélték, hogy az éhség és kolera-keringőt járvák a fővárosba” (Zakar 2001:199). Egy másik visszaemlékezés szerint néhol a katonák a téli hidegek mellett a tetvek miatt is sokat szenvedtek (Forrai 1999:314). E zűrzavaros időkben a nagyurak javaiból még az uradalmi tisztek is szabadon „halásztak”, majd a németek rablásaira fogták „az elveszett holmikat” (Forrai 1999:212). Utóbbi visszaélések jelentősége persze eltörpül a lokálisan kialakuló paraszti mozgalmakhoz, antiszemita pogromokhoz és egyéb – olykor szintén erőszakba torkolló – társadalmi ellentétekhez képest (tipologizálásukra legújabban Fónagy vállalkozott, lásd Fónagy 2020).

„Forradalmi krízis”

A 1848–1849-es szabadságharc időszakát tehát nem csupán háborús időknek, hanem súlyos válsághelyzetnek, társadalmi, gazdasági és demográfiai krízisnek tarthatjuk, sőt egy kortárs vélemény a magyarság pusztulását vizionáló „forradalmi krízist” emleget. Ezt a kifejezést egy Kossuth által hazaárulással megvádolt politikus, az 1849 januárjáig képviselőházi elnökként tevékenykedő ifj. Pázmándy Dénes vetette papírra védőiratában, aki – mint leírta – nem hitt abban, hogy a magyar nemzet átvészeli ezt a „forradalmi krízist” (Hermann 2000:397). A tudomány 1848-ig addig a „krízis” szót nem használta, legfeljebb a „kollektív trauma” terminus létjogosultságát vetette fel (lásd Bényei 2015). Együtt szemlélve azonban – „polgárháború” vagy épp „etnikai háború” címkével² is illethető – véres katonai hadműveleteket a korabeli létbizonytalanságot elmélyítő katasztrofális terméseredményekkel és az 1848–49-es kolerajárvánnyal, illetve a sokszor erőszakba átcsapó

lokális jelentőségű ellentétekkel, nem kérdés, hogy helyénvaló-e ebben a kontextusban a „krízis” szó használata.

Jelen tanulmány középpontjában a 1845 és 1849 közötti idők vonatkozásában az a sajátos kérdés áll, hogy ezekben az években, illetve néhány évtizeddel ezt megelőzően milyen formában volt jelen a társadalomban a nemzeti színek használata. A vizsgálatban írott forrásokra támaszkodom, ezek közül is elsősorban a digitálisan hozzáférhető szakirodalomból az 1848–49-re vonatkozóan már feldolgozott adatokat, a korabeli folyóiratok anyagát (Arcanum), illetve a korabeli egodokumentumok azon töredékét használom, amely már bekerült valamelyik digitális adatbázisba. A levéltárakban tanulmányozható vagy könyv formában elérhető önéletrázások és visszaemlékezések bár további fontos forráscsoportot jelentenek, utóbbiak közül most csupán néhány fontosabb munkára terjesztettem ki a vizsgálatot.

A kutatás korlátaihoz igazodó kérdésfeltevés

Az írott forrásokból nyert adatok értelmezésének számos buktatója van. Sipos Balázs (2002) hibásnak gondolja azt a történeti módszert, amikor a kutató a hétköznapi emberek személyes források közvetítette történeti tapasztalatát általánosan kivetíti és egy szélesebb társadalmi csoport tipikus tagjának tipikus tapasztalataként értelmezi. Ezért jómagam igyekszem elkerülni azt, hogy a forrásokban általam talált szimbólumhasználatot általános szokásként értelmezzem. Erre sarkall az a tény is, hogy elszórtak és esetlegesek az utalások a trikolór tényleges használatáról és azok variációiról. Igyekszem számításba venni azt is, hogy a piros-fehér-zöld említése a legtöbb forrástípusban nem önmagáért való, vagyis a nemzeti színekre utalások sohasem kontextus nélküliek, a trikolórra mindig valami nagyobb téma illusztrációjaként hivatkoznak. Például egy érsekújvári naplóból arról értesülünk, hogy a forradalmi krízis idején egyes parasztok önkényes területfoglalást kíséreltek meg: „Sopronban a földművelők a város réjtét elfoglalták, ökreiket nemzeti kokárdával ékesítvén reáhajtottak a város vetéseire, a nemzeti őrségtől a zászlót elragadták, s elöl vitték három dobostól kísértetve, úgy hajtották kokárdás ökreiket” (Pirý Cirjék 1998:37). E cselekedet hátterében talán az áll, hogy a soproniak feudális járandóságok felszámolása mellett a magántulajdon eltörlésében is bíztak, mintegy azt kikényszerítve hajtották

² Hermann Róbert: „Szabadságharc vagy polgárháború 1848–1849 tragikus fejezetei” című előadás, Nagy Imre Emlékház, 2022.03.03. <https://www.youtube.com/watch?v=22Fyhkh5VRA> Hozzáférés ideje: 2024.10.08.

ökreiket a városi földekre, kokárdás állatokkal jelezve, hogy korábbi földesúrnak, jelen esetben Sopron városának a tulajdonjogát ettől fogva nem ismerik el (Zakar 2001:8). Egy másik értelmezés szerint viszont „a forradalmat megelőzően lebonyolított birtokrendezések és a legelőelkülönítések” után maradt feszültség, illetve a jobbágyszabadság rendezetlen ügyeivel kapcsolatos sérelmek törtek sokhelyütt ilyen formán felszínre, hiszen sok esetben azok a területek kerültek a földesúr birtokába, amelyeket korábban a jobbágyok használtak (Fónagy 2020:1173–1176). Az anekdotikus történet csattanóval zárul, melyből kiderül, hogy „Karner püspök Bécsből hazajövetén, Mosonyban megállott, hol az óvári plébánostól megtiszteltetvén, ez látá, miként a püspöknek is van kokárdája, örömeiben mondá: »Méltóságod nagy hazafi, mert kokárdát visel, mint a sopronyi ökrök«” (Piry Cirjék 1998:37). A kokárdás püspöknek a kokárdás ökrökkel való párhuzamba állítása, illetve az ebben rejlő humor persze rögtön meg is magyarázza, hogy ez az eset miért került lejegyzésre, de egyben óvatosságra is int abban a tekintetben, hogy mennyiben történhetett valóban így ez az esemény. Könnyen lehet, hogy zászlós-dobos kíséretet nem kaptak az ökrök, és ez a momentum csak utólagosan került a sokat mesélt, ezáltal a valós eseménytől egyre inkább elrugaskodó, mind színesebbé váló történetbe. Vagy elképzelhető az is, hogy csak egy-két ökröt kapott szalagot nem az egész csorda.

Fontos tehát a forráskritika, az összes feldolgozott írásnál érdemes figyelembe venni, hogy:

1. Ki írta a szöveget, és neki milyen a viszonya a nemzeti színekhez?
2. Milyen típusú szimbólumhasználatot örökölt meg: anekdotaszerű, hallomásból ismert vagy saját szemmel látott esetet?
3. Általános szokásként vagy szokatlan esetként említi-e a nemzeti színek adott alkalmazását?
4. Milyen indítékkal említi lejegyzője a szimbólumhasználatot, és milyen kontextusban? Milyen nagyobb téma illusztrálására szolgált a nemzeti szín említése?

A történeti szimbólumhasználat megismerésének sikeressége véleményem szerint a megfelelő kérdések, illetve a vizsgálat ideális fókuszának kiválasztásán múlik. A nemzeti színek és 1848 kapcsán adná magát az a nagy átfogó kérdés, hogy mi volt a nemzeti színek jelentősége az egyének és közösség számára a forradalmi krízis idején. Bár 1848 és 1849 a korábbi és a későbbi időszakokhoz képest is jobban dokumentáltak, ennek ellenére úgy vélem,

hogy csupán írott forrásokból egy ilyen meglehetősen komplex kérdés nehezen vagy csak részben tisztázható. A források írott jellegéhez igazodva helyesebb, ha azt kérdezzük, hogy a szerzők milyen esetekben tartották lejegyzésre méltónak a trikolór körül zajló cselekedeteket.

Ismert tény, hogy a reformkorban frissen kialakuló piros-fehér-zöld használat gyökeresen átalakult 1848 tavaszán,³ amikor szinte „egyik pillanatról a másikra tömegesen jelentek meg a nemzeti színű zászlók, kokárdák Pesten, Budán és a vidéki városokban” (Csikány 1995:49). Ezek alapján felmerülhet a kérdés, hogy csak a kokárdákon és a zászlókon jelentek-e meg ezek a színek? A hétköznapi emberek hol láthatták még a piros-fehér-zöldet? Lehetett-e különbség ebben város és falu között?

A parasztság nem ismerte a trikolórt?

A hazai történészek már korábban is sokat írtak arról, hogy a nemzeti színeink 1848-ban miképpen kerültek a nagy történelmi események sodrába. Még hozzá azért foglalkoztak ezzel, mivel a trikolór történetében gyökeres fordulópontot jelentettek az áprilisi törvények, ebben rögzítették ugyanis először a nemzeti színek hivatalos használatát:

„XXI.. A nemzeti színről és ország címeréről.

1. §. A nemzeti szín és ország címere ősi jogai baa vissza állittatik.

2. §. Ennélfogva a háromszínű rózsaa polgári jelképen újra fölvétetvén, egyszersmind megállapittatik, hogy minden középületeknél, minden nyilvános ünnepek alkalmával, és minden magyar hajókon a nemzeti lobogó és ország címere használtassák.”

Feltűnik itt a „háromszínű rózsaa” kifejezés, ami a kokárdát jelenti, ezt polgári jelvénynek mondja a törvény. Ha megnézzük azt, hogy az írott források szerint kik viselték a kokárdákat, azt látjuk, hogy a városi polgárok valóban hordták, illetve egyes városokban egyházi személyek is kitűzték magukra, legtöbbször saját politikai meggyőződésből önként, de pl. Győrben egy kormánybiztos elő is

³ A nemzeti színek legkorábbi használata nem témája ennek a dolgozatnak, így nem sorolom fel, hogy 1848 előtt a trikolór színei bármilyen formációban mikor és miként jelölték együttesen Magyarországot. Elegendő most abból kiindulni, hogy hazánkban először a reformkorban vált különösen fontos jelképpé a piros-fehér-zöld.

írta egyházi személyek számára a kokárda viselését (Balázs 1980:275). Egy korabeli híradás szerint „az unghi partokon... az egyházi rend is felvidította komoly öltönyét, az édest mosolygó nemzeti színekkel!”⁴ Eger kapcsán is lejegyezték, hogy itt „a papok is mind nemzeti színű rózsákkal járkáltak.”⁵ Egy kassai levél szerint ehelyütt minden ember viselte, közöttük a papok is, sőt „sok asszonyok és leányok is” (Novelli József levele Toldy Ferenchez, Kassa, március 22. 1848. lásd V. Waldapfel 1965:455).

Az általam eddig áttekintett anyagban ugyanakkor alig akad adat az alsó néprétegek kokárdaviselésére. Bár egyes források hangsúlyozzák, hogy minden rendű és rangú ember viselte („minden ember, még a zsidók s az alsó néposztály is viselt” kokárdát, lásd Hermann 2000:67), konkrét példákkal alig találkozunk. Egy újságcikk külön kiemeli, hogy „még a híres »debreczeni talyigások« is kokárdásan járnak.”⁶ Egy a tordai beszámolóban pedig azt írják, a helyiek a heti vásár idején a környékbeli falusi atyafiak körében igyekeztek népszerűsíteni a kokárda viselését.⁷ Két másik forrásból viszont inkább egy olyan kép olvasható ki, hogy a földművelők körében csupán a márciusi események után vált széles körben ismertté a trikolór mint a magyarok nemzeti jelképe. Mintha a falvak határain kívülre ritkán eljutó vidéki emberek csupán 1848-ban szembesültek volna azzal, hogy mely színek a magyar nemzeti színek. Erre következtethetünk egyrészt Arany János egyik újságcikkéből, aki arról panaszkodik, hogy „a magyar embernek” ekkor még fogalma sincs róla „miért van most a sok nemzeti szín zászló; mit jelent a veres, fehér és zöld szín bokréta” (idézi Bertényi 2012:357). Másrészt Jókai Mór is ezt sejteti, ő kifejezetten a felszabadított jobbágyságra utalt hasonló kontextusban, szerinte „a földművelő nagy tömeg előtt ismeretlen fogalom volt e szó: »haza«, ezzel összefüggésben a parasztság »a nemzeti színeket nem érti« (Szekeres 1968:166).

Kérdés persze, hogy a piros-fehér-zöld kapcsán mit hiányolt Arany és Jókai? Azt, hogy a nemzeti színekre a tömegek nem függetlenségi szimbólumként, Habsburg-ellenes tartalmú jelképként tekintettek? Vagy tényleg úgy vélték, hogy parasztnak nincsenek tisztában azzal, hogy létezik egy piros-fehér-zöld jelkép? Meglátásom szerint valószínűbb,

hogy a trikolór forradalmi jelentésének ismeretét kérték számon az alsóbb társadalmi osztályokon. A piros-fehér-zöldnek ugyanis pontosan 1848 tavaszától fejlődött ki uralkodóellenes szimbolikája. Bertényi Iván (2012) is amellett érvel, hogy a 19. század első harmadában a piros-fehér-zöldnek még bizonyosan nem lehetett Habsburg-ellenes tartalma. A digitális források is igazolják véleményét, ebben a tekintetben sokatmondó az az eset, hogy 1848. március 5-én, vagyis tíz nappal a pesti eseményeket megelőzően, Bécsben még „magyar nemzeti” táncos mulatságot tartottak József nádor tiszteletére. A táncestélynek nemcsak az volt a különlegessége, hogy nyilvános helyen a Sophia fürdőteremben tartották, hanem az is, hogy ezt a termet a korabeli magyarországi szokásoknak megfelelően magyar nemzeti színekkel díszítették fel. A trikolórnak ehhez hasonló, vagyis nem hivatalos jellegű használatát tehát ekkor még Bécsen is megtűrték. Ebből következően nem valószínű, hogy a monarchia egységét veszélyeztető szimbólumként tekintettek rá.

Az a gondolat, hogy a parasztság egyáltalán nem ismerte a nemzeti színeket abból a szempontból is kétséges, hogy a polgárság már az 1830-as években is gyakran használta ezt a szimbólumot. Ekkor már „városi polgárőrsegek, céhszervezetek, a gomba módra szaporodó társadalmi szerveződések, nemzeti kaszinók eszköztárában” is feltűnt, sőt „az országgyűlési követválasztások alkalmával” is gyakran használták. Még hozzá azért, hogy ezzel ellensúlyozzák az állami, kincstári és katonai épületekre tűzött kétfejű sasos zászlókat, és a „sorompók, katonai őrbódék” császári házra utaló fekete-sárga színét (Bona 2003:16).

Kutatásaim szerint ezen felül még a városi kereskedések, boltok és kocsmák tulajdonosai is előszeretettel alkalmazták a trikolórt. A múzeumi anyag is megerősíti ezt, fennmaradt pl. egy olyan hordó formájú kocsmacéger – ha hihetünk a ráfestett dátumnak 1762-ből –, amely széles csíkokban a nemzeti színeket és a magyar címet viseli magán (Székesfehérváron, a Szent István Király Múzeum állandó kiállításán látható⁸). A csapszékek szimbólumhasználatát egy 1845-ös

⁴ Budapest Híradó 1848. 805. sz. (1848.04.06.) 330.

⁵ Hetilap 1848. 26. sz. (1848.03.31.) 414.

⁶ Jelenkor 1848. 4. sz. (1848.04.02.) 166.

⁷ Múlt és Jelen Erdélyi hírlap 1848. 27. sz. (1848.04.04.) 155.

⁸ Ltsz. 10.66.1. A tárgy lelőhelye Székesfehérvár, Vinczenty Pál ajándékozta a múzeumnak. Ha a magyar nemzeti színek a franciák trikolórájának hatására vették fel a ma is ismert „háromszín” formát, ahogyan azt a történészek állítják, az 1762-es készítési dátum túl korainak tűnik, hiszen a franciák trikolórája csupán a 1789-es forradalom alatt formálódott ki.

írott forrás is igazolja, amely szerint Debrecenben – ahogyan másutt is – a kocsmák ajtajaira kifüggesztett, az italok árát feltüntető táblák nemzeti színűek (Rácz 1989:176).

Az Arcanumban talált sokféle adatot táblázatokba rendeztem. A „nemzeti színek”, a „három szín/háromszínű”, „tricolor/trikolór”, „kokárda” stb. kulcsszóra rákeresve több 18. századi adatot is találtam, de ezek a legkorábbi említések még nem a magyar nemzeti színekre vonatkoznak,

hanem jobbra a franciák trikolórára. Míg a magyar szerzők egészen az 1820-as évek elejéig a „nemzeti szín” kifejezést kizárólag más nemzetek kapcsán jegyezték le, addig Magyarország „három színét” már az 1810-es években is emlegették, ahogyan azt az 1. táblázat is mutatja. E táblázat tanúsága szerint a magyar hírlapírók eleinte még csupán egyes ünnepi díszítések kapcsán tartották fontosnak lejegyezni a magyar nemzeti színek használatát.

1. táblázat. *Nemzeti színek említése az 1814 és 1834 között megjelent magyar folyóiratokban (1827 után csak a magyar trikolórra vonatkozó adatokkal)*

	Ünnepi díszítés alkalmi	megvalósulása	Trikolór kitűzés, nemzeti díszítés helye
1814	A bécsi kongresszus uralkodóinak Pest Budára látogatása	Obeliszk, diadalkapuk, díszkivilágítások mellett a „vármegye házának elejét az Ország három színeivel lobogó lámpások foglalták el”	Magyarország
1815		„nemzeti színek” „három színű” „három színű kokárdák” stb.	Franciaország
1816		nemzeti színek, kokárda, n. színű selyempántlika	Franciaország, Németország
1817		„a’ háromszínű nemzeti kokárdát (bokrétát)” stb.	Franciaország, Nagy-Britannia
1818		„kalap tsukrokkal (kokárdákkal)”	Nagy-Britannia
1819		„nemzeti színekkel diszeskedő” zászlók	Svájc
1820		„három szín (a’ nemzeti zászló három színe)” „három színű bokrétával” stb.	Franciaország, Szicília, Nagy-Britannia, Olaszország
1821		„Portugalliai nemzeti színe fehér, és kék legyen”	Portugália
1822		„három színű zászlót ’s három színű kokárdát” stb.	Franciaország, Spanyolország, Mexikó
1823		„három színű kokárdák”, „háromszínű zászlóival” stb.	Franciaország, „Spanyol-Amerika”
1824		„három színű Kokárdával”	Franciaország
1825		„Bonaparte három színű Zászlói elhanyagódtak”	Franciaország
1827	A kőbányai lebegővasút átadása ⁹	„magyar színekkel ékesített két zászló”	Magyarország
	Nádorlátogatás Fiuméba	„Magyarország három Színeivel ékeskedő zászlótskák”	Magyarország

⁹ Vö. Bertényi 2012.

1828	Aradi lóverseny	„pálya-helyet... nemzeti színű lobogókkal ékesítve”	Partium/Erdély
1831	A kolozsvári nemzeti theátrumban tartott „Játékszíni bál”	„a Játszó-szín egy kertet ábrázola, mely Erdély’ három színeiből költsönözött kék, veres és sárga Tivoli lámpásokkal... felékesítve volt”	Erdély
1832	Pesti Polgári Céhlovész Társaság emlékünnepe	új céltáblák nemzeti szalaggal átkötve	Magyarország
	hajók összekötésével létrejött ideiglenes Pest-Buda híd	„hálát adva emelint kalapot a’ nemzeti hármassal színnel kérkedő hidközepetti képnél”	Magyarország
1834	Pesten a Nemzeti Vívó Iskola versenye	„a’ vívóterem nemzeti színű zászlókkal ’s különféle címerekkel csinosan fel van ékesítve”	Magyarország
	Sátoraljaújhelyen a Zempéni Kaszinó Társ. táncmulatsága	„megyeház kapuját, erkélyét ’s a’ teremhez szolgáló fölmenetelt, gazdagon kivilágított nemzeti színű festésekkel ékesíté”	Magyarország

A 2. táblázatba 1836-tól kezdődően kerültek adatok 1840-ig. Meglehetősen korai, 1837-ből való az a lejegyzés, miszerint ekkor már az ünnepi tűzijátékok színeként is megjelenhetett a piros-fehér-zöld. Érdekes, hogy az esti kivilágítás kizárólag mint díszkivilágítás létezett a korban. Vagyis a

reformkorban az ünnep fényét szó szerint fénnel igyekeztek emelni. Az alkalmilag meggyújtott lámpák, lampionok, mécsesek között pedig már 1814-ben is ott voltak a nemzeti színek (lásd az 1. táblázat első sorát), de a későbbiekben még inkább jellemzővé vált a trikolórnak ez a fajta használata.

2. táblázat. Ünnepi eseményen megjelenő nemzeti színek 1836 és 1840 között

	ÜNNEPI DÍSZÍTÉS alkalma	formája	Ruhán jel	Kivilágítás, nemzeti színű fények	Ajándék- és emléktárgy
1836	<i>Pest:</i> József nádor látogatása	hajóhíd karfái, lobogó			1833: n. szalagon függő ezüst medalion
	<i>Gyulafehérvár:</i> Ferdinánd császár születésnapja	hajón zászló			
	<i>Pest:</i> Mária Dorottya főhercegasszony látogatása	hajón zászló			
	<i>Szekszárd:</i> főispán beiktatása	diadalív, zászló			
	<i>Pest:</i> új gőzhajó Pestre érkezése	vörös, fehér, zöld lobogók			
	<i>Zombor:</i> hangverseny	n. a.			
	<i>Debrecen:</i> farsangi táncestély	n. a.			

1837	<i>Gyöngyös</i> : táncestély a kaszinóban	függönyök és n. színekkel borított pamlagok	<i>Pest</i> : jogászbálon a rendre ügyelő ifjakon n. szalag	<i>Pest</i> : tűzijáték „Stuwer tűz játéka”	<i>Pest</i> : ajándék karperec (fellépőnek)
	<i>Balatonfüred</i> : szívhalászat című csónakverseny	két csónakon <i>háromszínű lobogó</i>	<i>Pest</i> : jótékony-sági bálon n. szalagú fehér pálcás <i>ifjak</i>		<i>Kassa</i> : császári ajándék zászlószalag
1838	<i>Ungvár</i> : táncestély	a szokásos díszítés hiánya!			<i>Pest</i> : ékszerszett a Nemzeti Színház énekesnőjének
	<i>Miskolc</i> : Reviczky Ádám gr. fogadása	n. a.			
	<i>Kassa</i> : nádor névnap ünnepsége és zászlószentelés	a nádorarckép körül n. színű zászlók, címerek			<i>Debrecen</i> : n. szalagos koszorú (fellépőnek)
	<i>Vác</i> : jótékony-sági bál			n. színű gyertyák	
1839	<i>Győr</i> : királylátogatás	házakon drapéria, hajókon zászló			
	<i>Baja</i> : jótékony-sági farsangi táncestély			kivilágított király- és nádorarckép	
	<i>Kecskemét</i> : farsangi táncvigalom		n. színű vállszalagos ifjak		
1840	<i>Pest</i> : táncestély	bevont lépcső		fülkékben n. színű lángok	
	<i>Eperjes</i> : jogász táncestély	lobogó	n. színű mellbokréta		
	<i>Nagykároly</i> : szatmári tisztújítás	négy új zászló			
	<i>Verőce</i> : táncestély			viaszgyertyák	

A 3. táblázat arról vall, hogy 1840 után gyakran olyan épületekre és építményekre is rákerültek a nemzeti színek, amelyek már nem ideiglenesen épültek, szemben az ünnepi látogatásokkor vagy politikai eseményeken emelt nemzeti színekkel és különféle lobogókkal teletűzdelt diadalívvel, piramisokkal. Sőt ekkor már akadtak szerzők, akik szóvá tették a trikolór szerintük túlzott vagy nem megfelelő használatát. Volt, aki szerint a divatos hölgyek mind – olcsó tömegáruként könnyen beszerezhető – nemzeti színű napernyőkkel jártak.¹⁰ A vásári komédiások is előszeretettel festették nemzeti

színekkel a deszkabódéjukat. Egy 1846-os újságcikk írója a „nemzeti” kifejezés használata kapcsán rosszszallóan említi ezeket a bódékat, azt állítva, hogy feltűnik gyakran lobognak nemzeti zászlók is.¹¹ 1847-ben egyenesen „megbocsáthatatlan mániaként” hivatkoztak arra a nemzeti színekhez méltatlan szokásra, hogy az újonnan nyitott kávébódét nemzeti színűre festik, majombódé fölé „háromszínű zászlót bigyesztenek”, sőt még az „állatász” is kitűzi a magyar zászlót azért, hogy az állatbemutatójára minél több nézőt csaljon el.¹² A jelenség hátterében

¹⁰ Nagy Ignác: Arszlánnök, 1843

¹¹ Budapesti Híradó 1846. 386 sz. (1846.05.14.) 324.

¹² Honderü 1847. 9. sz. (1847.08.31.) 175.

az állhat, hogy a magyar trikolór a korábbi ünnepi használatból az 1840-es évekre már gyakori, szinte hétköznapi jelképpé válik, használatának

széleskörűvé válása pedig magával vonta azt is, hogy egyesek üzleti célból használták, alkalmazásával a magyar célközönséget szerették volna elérni.

3. táblázat. *A nemzeti színek használata
1841–1847 között a korabeli folyóiratok tükrében*

	Ünnepi díszítés	Ünnepi kivilágítás	Ruhán jel	Zászló, zászlószalag	Állandó jellegű épület, építmény
1841	erdélyi országgyűlésen királyi trón		n. szalagon függő emlékpénz, mint rendezői jelvény (bálon)	„Egy a nemeség” feliratú zászló	1840: hajóhíd karfái
	nádorné tiszteletére bevont járda				
	táncterem bevont fala				
	teremdíszítésnél				
	n. színvegyületű virágkoszorú				
1842		„hármasszínű vilár, pannon gyertyák”	mellgombon viselt szalag	öt iskolának készült selyemzászlók	Lánchíd csarnokában az alapkövet rejtő zárga (?)
			„n. színű rózságuirlandeok’ vagy szalagokkal hímzett ruhákba” öltözött hölgyek	járások nevét mutató lobogók	mulatóhelynek készült udvari szín gerendái
1843	n. háromszin kelmékkel és virágokkal díszített terem	városháza fenyőjének tején n. színű lámpa	kalpagjain a kokárdát „nemzeti színnel viselő” értelmiség	zászló „egyesülve haladjunk” és „Várkonyi és Vukovics követeink“ felirattal	az országgyűlés fehér karzata részben vörös és zöld szövetborítást kapott, a pozsonyi alsóház oldalfalát n. színre festik
	apró n. lobogók		n. színre festett tollak		
	n. színekkel beposztózott lépcső				
	n. színekbe „mártott” lobogókkal díszített karzat		n. szín zsinóros dolmányhoz n. szín zsinóros/ szalagos sapka és almazöld dolmányhoz veres sapka fehér kakastollal		színpadnak szánt deszkabódé
	„tricolor sátorrá” alakított színház				kaszinó „karfája”

1844	n. színekkel ékített páholy	n. szín mécsek	leányok fehér ruhájához övként kötött szalag	n. szalaggal díszített polgári lobogó	
	n. háromszínű kelmével borított karfájú lépcső és n. háromszínű lobogók	n. színekkel és „éljen Vajda Péter” felirattal világító lámpák	„nemzeti szalagokkal ékített” lovasok		
	n. színekkel, koszorúkkal díszített terem ¹³				
	n. színnel és zöldombokkal díszített oltár				
1845	n. színekkel felékesített megyeháza	n. színű betűkből világító felirat	„egypár tricolor tollas cortes zsidófiu” (anekdotában)		Duna melletti malomépület
	táncterem ajtajai fölé tűzött n. szín zászlócskák	n. színekkel kivilágított híd	n. színű toll		szatócsbolt címfelirata
	nemzeti színű függönyzet és trikolor zászlók egy színkör díszítéseként		n. szín csíkozású mellényszövet		
			kalap n. színű szalaggal		
			hajfonatok végén n. szalag		
	1846	hajók n. színekkel			fiumei rendőr viselete
karfa		n. szalagos zöldszelyem kalap		fogadó homlokzatán	zenepavilon
n. színekkel díszített lépcső		n. szalaggal kötött zöld bokréta		komédiások bódéján	sorompó
1847	nemzeti sz. függöny és hajóhidat díszítő lobogók	megvilágított n. színű zászlókkal díszített városházi torony	kokárdás/ szalagpantalléros kalauz egyenruha	lovakok által tartott zászló	vásári mulattató szekrénye oldalai
	nemzeti sz. díszített karzat			pályaudvart díszítő nagy lobogók, mozdonyokon kis lobogók	kávébódé oldalai
	ablakokból n. színben pompázó zászlók, szőnyegek és koszorúk			majombódé felett	

¹³ Nem részletezett teremdíszítésnél még kétszer találtam meg ugyanebben az évben.

A 4. és egyben utolsó, az 1848–49-es adatokat tartalmazó táblázat első oszlopából az derül ki, hogy a kezdeti zűrzavaros politikai helyzetben még káosz uralkodott abban a tekintetben is, hogy milyen kitűzőket használtak. A nemzeti színű kokárda és szalag mellett eleinte használatban volt még az egyszínű, forradalmi jelentésű vörös is. Bécsben fehér színű szalagot (lásd V. Waldapfel 1965:432–434, illetve Varga 2019:10), a nemzetiségek a magyarokétól eltérő színjelképet viseltek.

A háromszínű szalagból összeállított kokárda voltaképpen eredetileg egy körformára hajtogatott koszorú volt (Tompos 2022:113), de egy visszaemlékezés (Hermann 1998) szerint Pápa „ezer alakú ily kokárdát lehetne szemlélni”. Ezeknek a változatos formáknak a készítői itt is, ahogy másutt, a lányok és az asszonyok voltak, e leírás szerint a helyi nők „csak kokárdák csinálásával foglalkoztak, s azért a háromszínű szalagok nem várt árra emelkedtek”.¹⁴ Más forrás a kokárdaviselés sokféle formájáról is tájékoztat: „boldog- boldogtalan ezzel ékesítette öltönyét v[agy] főveget, v[agy] haját v[agy] főkötőjét” (Zakar 2001:233). Talán Szendrey Júlia volt az, aki először varrt és viselt piros-fehér-zöld főkötőt (Tompos 2022:113). Jókai szerint Petőfi hitvese egy alkalommal nemzeti színű, csigalakú – régtől fogva a szabadság jelképeként ismert – frígiai sapkában jelent meg a színházban, amit szintén ő maga készített (Jókai 1872:267).

A táblázat második oszlopa arról vall, hogy a háromsávú magyar zászló ma ismert formája sem lehetett egyeduralgó. Egy 1848. július 10-én kelt kormányrendelet ugyanis előírta, hogy nemzetőrségi gyalogsági és lovas zászló lobogója fehér alapszínű legyen oldalán piros-zöld lángnyelvekkel, illetve később a honvédség szintén „a nemzetőrség szabványos zászlójához hasonló fehér selyemzászlókat használt” (Kerekes 1971:625, 639). Ugyanakkor 48-ból sok nem szabályszerűen készült zászló is fennmaradt, közöttük egy olyan pesti nemzetőrségi zászló is, amelynek egyik oldala nemzeti színű, a másik viszont fehér (lásd Kerekes 1971:630).

A harmadik oszlop tanúsága szerint a harc a jelképek terén is zajlott, és a szimbolikus térfoglalás fontos kísérője volt a földrajzi területek osztrák kézről való visszavételének. Erre utal,

¹⁴ Vö. „Magyar színek. A pántlika árusoknak nagyon jól megy” írta Jókai 1848. szept. 3-án, lásd Szekeres 1968:312.

hogy azok, akik épp kiterjesztették az uralmukat egy bizonyos területen, győzelmüket igyekeztek külsőleg is láthatóvá tenni, és ehhez a nemzeti színeket, pontosabban e színeknek stratégiaiag fontos helyeken való felfestését választották. A márciusi események része volt, hogy „a Helytartótanács és a kamara épületére is kitűzték a nemzeti zászlót” és emellett még „a zálogháznál, a harmincad-, posta- és sóhivataloknál a korlátokat és az örbódékat nemzetiszínűre festették át” (Kerekes 1971:616). Kevésbé ismert viszont, hogy a Nemzeti Múzeum két főhomlokzati szegletére „a forradalmi tavasz” idején elhelyezett örbódékat „hol piros-fehér-zöldre, hol fekete-sárgára festették”, attól függően, hogy épp ki került hatalomra (Debreceni-Droppán 2019:23). Pápa kapcsán (Hermann 1998) szintén arról olvasunk, hogy itt „a postaházon a magyar háromszínű újra sárgafeketére kenetett”, majd később egy szerencsés hadi fordulat után „a fekete-sárga zászlók helyébe a háromszínű újra kitűztették, a posta ház színei újra befestettek.” De a korabeli sajtó beszámolt arról a pesti esetről is, hogy miután egy „új épület előtti faköpenyeg” nemzeti színekre való lefestése előtt már lealapoztak fehérre, megérkezett az az új rendelet, miszerint a várakat és a kaszárnyákat Bécs nem engedi át a magyaroknak. Ezért a *Március Tizenötödike* folyóirat arra figyelmeztette olvasóit, hogy a már fehérre festett deszkákon mégsem fogják „a teljes nemzeti szint látni, mert azt újra be sárga-feketézni szándokolják”.¹⁵ A harcokról tudósító folyóiratok néha azt is megörökítették, milyen pusztítást végeztek a területeket visszahódító ellenséges erők. A katonák Tornán „a’ nemzeti színekkel festett postakapukat és korlátokat” is szétverték.¹⁶ Nyilvánvalóan ezt a rajtuk megjelenő szimbólum miatt tették, vagyis a céljuk inkább a piros-fehér-zöld színek megsemmisítése volt, nem pusztán a rombolás.

Ugyanezen táblázat negyedik oszlopa kapcsán csupán arra hívnám fel a figyelmet, hogy bár katonai cselekményekben (gyalogos zászlóalj harcában, elfoglalt területek jelölésénél) tűntek fel elődlegesen a zászlók (még hozzá tömegesen: Kosuth egyszer vonattal vitt magával magyar zászlókat, amelyek „csomósan voltak felhalmozva”, lásd Hermann 2000:383), még a harcok előtt ezek a voltaképpen katonai-hivatalos jelek olykor a civilek tereiben is megjelentek. Kassán március

¹⁵ *Március Tizenötödike* 1848. 72. sz. (1848.06.09.) 296.

¹⁶ *Közlöny* 1849. 5 sz. (1949.01.19.) 18.

15. után a főtemplom „tornyán, a városházán, az akadémia épületén” lengett trikolór, de emellett „néhány privát házakon” is feltűntek a nemzeti zászlók (Waldapfel 1965:455). Kolozsváron az Unió kimondása előtt „számos házak ablakából és födeleiről” Unió feliratú nemzeti zászlók lobogtak.¹⁷

Az ötödik oszlopba gyűjtött adatokból részben a nemzeti színek ünnepi használatának kiteljesedését látjuk. Mint utaltam rá, a reformkorban jellemző volt, hogy bizonyos ünnepségeken, polgári-civil vagy politikai ceremóniákon a nemzeti színeket – az élőnövényből készített zöld díszítések mellett¹⁸ – dekoráló célzattal, illetve természetesen a nemzeti öntudat kifejezése miatt látványos módon felhasználták. A szabadságharc fontos és gyakori ünnepi pillanatai közé tartoztak a – most nem érintett – zászlószentelések, amikor az események középpontjába épp a korábban még a többi díszítőelemmel azonos értékű trikolór lépett. Ugyanakkor, mint látjuk, a piros-fehér-zöld színhármass dekorációként sem szorult háttérbe, díszítésként és egyben hazafias okokból jelenhetett meg pl. egy hősi halott korporsójának vagy éppen egy templomi gyertya felületén.¹⁹ A nemzeti színek üzleti célú használata is megmaradt a szabadságharc idején, legalábbis 48 tavaszán és nyarán még mindenképp, hiszen a márciusi események egy cukrászt piros-fehér-zöld színű fagyalt készítésére sarkalltak (Rédey 2007:15).

A 4. táblázat első két és utolsó oszlopának összevetésével a tanulmány elején felvetett ezen kérdésre is megkísérelhetünk választ adni: vajon a forradalmi krízis idején kizárólag a kokárdákon és a zászlókon jelentek-e meg a nemzeti színek? A felelet ugyanakkor ellentmondásos, mivel – mint már utaltam rá – részben a zászlókon sem jelent meg a piros-fehér-zöld, vagy legalábbis nem a ma ismert módon (több esetben nem a lobogó, hanem csak a zászlószalag volt trikolór), illetve, mint az utolsó oszlop is mutatja, bizonyos, hogy a zászlókon és kokárdákon kívül is alkalmazták ezt a szimbólumot. Akadtak ugyanis olyanok, akik egy-egy személyes tárgyukat is nemzeti színűre festették vagy nemzeti szalaggal jelölték meg. Voltak gyerekek, akik a szélsárkányukat festették be, egyes egyházi személyek zsebórájukra

kötötték, vagy éppen a nyakukba kötött keresztjüket hordták nemzeti szalagon. Hogy ez mennyire lehetett általános, nem tudjuk, mindenesetre érdekes, hogy a más vonatkozásokban szükséztű források ezt megörökítették. Ugyanakkor könnyen lehet, hogy csupán a túlfűtött nemzeti érzelmek álltak annak háttérben, hogy az ilyen jellegű, de egyébként ritka szimbólumhasználatot is lejegyezték. Vagy éppen azért vetették papírra ezeket az amúgy nem gyakori eseteket, hogy konkrét példákkal bizonyítsák a majdani olvasó előtt a hazafiasság korabeli hőfokát.

Végezetül utalnom kell arra a kérdésre, hogy mi az, ami viszonylag jól megismerhető az általam áttekintett írott forrásokból a nemzeti színek használatára vonatkozóan, és mi az, ami nem. Bizonyos, hogy a kokárda viselése nagy jelentőségre tett szert a márciusi események sodrában. Részben ennek köszönhető, hogy a korabeli dokumentumok igen gyakran utalnak a kokárda-viselés mikéntjére és hogyanjára. Ugyanezek a források viszont jórészt hallgatnak arról, hogy 1848 tavaszán, illetve a szabadságharc eseményeinek előrehaladtával a városi polgárokat szolgáló cselédek, munkások, illetve a falvakban élő földművesek mennyire érezték sajátjuknak a nemzeti színeket. Hozzájutott-e ez a réteg a megdráguló, itt-ott hiánycikké is váló nemzeti szalaghoz, vagy – ahogyan arra a polgároknál is akadt példa – tudtak-e piros, fehér és zöld textilekből kokárdát varrni maguknak? A folyóiratok művelt szerzői, a papok és az urak önéletrajzai erről nem szolgálnak sok információval, így tehát a nemzeti színek kokárdaként való viseléséről sokkal hiányosabb képet alkothatunk a teljes társadalom vonatkozásában, mint a korabeli zászlóhasználatról.

Ha a felszabadított jobbágyság trikolórhoz való viszonyához ezzel a módszerrel nem is férhetünk közelebb, érdemes lenne a jövőben a különféle múzeumi gyűjteményekben máig fennmaradt valamennyi 48-as kokárdát és a rájuk vonatkozó ismereteket is olyan részletesen feldolgozni, ahogyan az a korabeli zászlókkal korábban már megtörtént. (A legrészletesebb kokárda tipológiát máig egy közel hetvenéves tanulmány tartalmazza, lásd Kumorovitz 1956:95–100). Hiszen az írott források és a fennmaradt tárgyak egymást segíthetnék az értelmezésben. Továbbá jelenlegi ismereteinket elmélyítő adatokat rejthetnek az általam most nem vizsgált (még nem digitalizált) írott források is.

¹⁷ Erdélyi Híradó 1848. 367 sz. (1848.05.18) 320.

¹⁸ Erről bővebben lásd Bálints 2024.

¹⁹ Szászváros katolikus templomában, lásd Mult és Jelen 1848. 36. sz. (1848.05.05.) 213.

4. táblázat. A nemzeti színek említése folyóiratokban, önéletírásokban 1848–49 kapcsán

Ruhán viselt jeltípusok, jel érté- kű viselet	Zászlótípusok	Épületek, építmények, amelyeket pfz-re festettek	Piros-fehér-zöld zász- lók használata	PFZ SZOKATLAN HELYEN vagy SZE- MÉLYES TÁRGYON
nemzetőr karszalag pfz	nemzeti színű zászló (többféle)	laktanya, „várdá”	csatában katonai táborban	Budapesten a belvárosi Fischer cukrászdában
háromszín kokárda, szalag	p-z. lángnyelvs fehér nemzetőr (megyecímeres) zászló	őrkunyhók, katonai őrhelyek	toborzásnál, sorozásnál	„nemzeti fagyalt” piros-fehér-zöld színben
nemzeti színre festett toll	p-z. lángnyelvs fehér (Szűzmáriás) honvédszászló	királyi sóházak (kapui, karfái)	várostartonyon	„nemzeti szín ko- porsó” A lemeszárolt huszár... bajtársai által készített nemzeti szín koporsóban temetett el” (1848. dec. 19.)
fehér toll	fehér (megadást jelző) zászló		falusi templomtornyon	nemzeti kokárdás őkrök (Piry Církék János naplója)
vörös toll, vörös sapka	vörös zászló (pl. Rákóczi csapat) ²⁰	királyi harmincad- hivatalok	politikai ceremóni- án (tiszújításkor, népgyűléskor)	nemzeti szalagokkal és lobogókkal felékesített ünnepi lovak
vörös szalag, „veres sinor” (zsinór?) ²¹	zöld Bocskai zász- ló (hajdúvárosok)	posta (1849. jan. 1-től postákat, levélgyűjtők vértjét nemzeti színekkel jelölték)	demonstrációban pl. „az új-tordai ev. ref. fiu gyermekek... nemzeti lobogóva... dobbal és énekekkel, a megye házá- hoz lejöttek” ²²	gyermek ek kezében apró háromszínű zászlók főispán beiktatásra feldíszított kulcs nemzeti szalaggal körbetekert templomi gyertyák
fehér kokárda, szalag (a bécsiek tisztületére)	kék-vörös-fehér- zöld zászló (horvát magyar egyesülés hívei) ²³			
sárga-fekete kokárda (Habsburgűség)	bármilyen (pl. sárga-fekete/céh-) zászló pfz rózsával vagy szalaggal	állami épületek kapui, korlátfái „harmincad és posta előtti faköpenyek”	politikus/egyházi vezető lovaskíséretében	egyházi személy zseb- óráján n. szalag (Piry Církék János naplója)
tót kétszín (vagyis a piros fehér ²⁴); kék-fehér-piros (horvát) kokárda; illír kék szalag; kék- fehér (oláh) kokárda stb.	rózsaszín ²⁵	fahíd	boltoakra kitűzve	egyházi személy nya- kában viselt feszülete n. szalagon függ (Hám János emléke.)
Kossuth gyász ²⁸	német veres-fehér, szász és oláh kék- sárga stb. ²⁶	kút (Kecskemét) ²⁷	magánházak ablakaiban	papír szélsárkány „nemzeti sárkány” (Kacz Lajos visszaemlékezése)
				főrendőrök egyenruhá- ja : veres hajtókás zöld kabát fehér nadrággal

²⁰ Vö. „Dombon, Bányában, Istvánidiban kirakták a vörös zászlókat”, lásd Vass Mike levele Vörös Józsefhez 1849. május 5. (V. Waldapfel 1955:294).

²¹ A vörös szalaghoz lásd pl. Kerekes 1971:636, a „veres sinorhoz” lásd Forrai 1999:238.

²² Mult és Jelen 1848. 34. sz. (1848.04.28) 198.

²³ Vukováron múzeumi példányként maradt fenn ilyen, lásd Pandula 2001:180.

²⁴ Pajkossy 2003:266.

²⁵ A forrásokban nem találtam nyomát, de van kutató, aki említi meglétét, lásd Kumorovitz 1947:7.

²⁶ Pál 2013:707.

²⁷ Pandula 2001:178.

²⁸ A szabadságharcban elhunytak tisztületére a hozzátartozók fekete gyászruhájukba piros fonalat varrtak (Szlávik 1991:7).

Felhasznált irodalom

- Bálizs Péter 1980 *Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bálizs Beáta 2024 A népszokások zöldágától a döntéshozók zöldasztaláig. A magyar trikolor harmadik színe a 18–19. századi tárgyi kultúrában. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 57. 229–278.
- Bertényi Iván 2012 „Magyar színekkel ékesített két zászló” a kőbányai lebegővasút József nádor jelenlétében tartott átadásán (1827) In Baráth Magdolna – Molnár Antal szerk. *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére*. Budapest – Győr. 357–361.
- Bényei Péter 2015 *1848/49 mint kollektív trauma*. (Kemény Zsigmond: Forradalom után.) *Alföld*, 66. 12:75–88.
- Bona Gábor 2003 A szabadságharc hadseregének nemzeti jelképei. *História*, 15. 2:16–19.
- Csikány Tamás 1995 Zászlók és címerek az 1848/49-es szabadságharcban. *Limes Tudományos Szemle*, 8. 1–2:49–56.
- Debreczeni-Droppán Béla 2013 A nagy pest-budai árvíz. *Budapest*, 36. 3:8–11.
- Debreczeni-Droppán 2019 *Múzeumkerti kalauz. A Magyar Nemzeti Múzeum kertjének története*. Martin Opitz, Budapest.
- Fazekas Csaba 2022 A szabadságharc és az 1848–1849. évi kolerajárvány összefüggései. *Századok*, 156. 1:81–96.
- Fónagy Zoltán – Dobszay Tamás 2001 A nemzeti ébredés kora (1790–1848) In Tóth István György szerk. *Millenium magyar történet. Az ország története a honfoglalástól napjainkig*. Osiris, Budapest. 329–374.
- Fónagy Zoltán 2020 Kollektív erőszak az 1848-as paraszti mozgalmakban. Tipológiai kísérlet. *Századok*, 154. 6:1165–1186.
- Forrai Ibolya szerk. 1999 *„Mi volt Magyar Ország, mi volt szabadsága...”* Emlékiratok. Néprajzi Múzeum, Budapest.
- Hermann István 1996 *Plosszer Ferenc káplán feljegyzései 1848–1849-ről a pápai Szent István Római Katolikus Plébánia historia domusában*. Jókai Mór Városi Könyvtár, Pápa.
- Hermann Róbert 2000 *Szószerék és csatatér. Politikusi naplók és visszaemlékezések 1848–1849*. Balassi, Budapest.
- Jókai Mór 1972 Az én kortársaim. *Kisfaludy-Társaság Évlapjai*, Új Folyam 7. 239–280.
- Kerekes Zoltán 1971 Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc hadi zászlói. *Hadtörténeti Közlemények*, 18. 4:611–648.
- Kumorovitz Bernát 1950 Nemzeti jelvényeink 1848/49-ben. *Turul*, 1947/1950. 5–12.
- Kumorovitz Bernát 1956 A magyar zászló és nemzeti színeink múltja II. *Hadtörténelmi Közlemények*, 3. 1:77–119.
- Pajkossy Gábor szerk. 2003 *Magyarország története a 19. században*. Szöveggyűjtemény. Osiris, Budapest.
- Pál Judit 2013 Színek „háborúja”. A zászló mint nemzeti jelkép Erdélyben 1848-ban és az erdélyi politikai elit. *Századok*, 147. 3:689–710.
- Pandula Attila 2001 Zászlók és lobogók 1848–1849-ben. In Csihák György szerk. *A honfoglalás az 1848–1849-es magyarországi polgári forradalom és szabadságharc évfordulójára*. Zürichi Magyar Történelmi Egyesület, Budapest – Zürich. 176–186.
- Piry Czirjék János 1998 *Érsekújvári napló*. Kalligram, Pozsony.
- Rácz István 1989 *A debreceni civisvagygon*. Agrártörténeti tanulmányok 14. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rédey Judit 2007 *Hideg nyilat és spanyol tekerés. A fagyalt, a jégkrém és a parfé története*. Budapest.
- Sipos Balázs 2002 *Személyes források és a történelmi tapasztalat elbeszélése. Egyének és közösségek elbeszélése 1848–1948*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Szekeres László szerk. 1968 *Jókai Mór: Cikkek és beszédek* (1848. március 19. – 1848. december 31.) Jókai Összes Művei. Cikkek és beszédek 2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szlávik László 1991 *A nemzeti ellenállás története Egerben 1849–1867*. Tanulmányok Heves megye történetéből 10. Eger.
- Tompos Lilla 2022 *Hatások. Jelek. Irányok. A magyarországi öltözetek és jelentéstartalmuk a 16–20. században*. Martin Opitz, Budapest.
- Varga Domokos 2019 *Szabadság és halál 1848–49. Szem- és fültanúk híradásai*. Hét Krajcár, Budapest.
- V. Waldapfel Eszter 1955 *A forradalom és szabadságharc levelestára III*. Művelt nép, Budapest.
- V. Waldapfel Eszter 1965 *A forradalom és szabadságharc levelestára IV*. Művelt nép, Budapest.
- Zakar Péter 2001 *„Egyedül Kossuth szava parancsolt...”* Katolikus papok feljegyzései az 1848/49-es szabadságharc eseményeiről. Dél-Alföldi évszázadok 16. Szeged.